

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.52659.2432>

Print ISSN: X2588-414

Online ISSN: X2783-5081

Pages: 132-156

Received: 2025/8/2

Accepted: 2025/12/29

Original Research

Reidentification of a Persian Loanword in the Qur'ān: A Case Study of "huddimat"

Mahmood Makvand ¹

Associate professor, Department of
Quranic and Hadith studies, Kharazmi
University, Tehran, Iran

Introduction

The presence of non-Arabic loanwords in the Holy Qur'an has long been a subject of scholarly debate among Muslim exegetes, linguists, and historians of language. While early scholars often approached this issue with theological caution, later philological studies demonstrated that the Qur'anic language, though fundamentally Arabic, naturally interacted with neighboring linguistic traditions due to the historical, cultural, and commercial exchanges of pre-Islamic Arabia. Within this framework, the present article focuses on the re-examination of a Persian-origin word occurring in the Qur'an, aiming to clarify its etymology, semantic development, and exegetical implications.

The article takes as its case study the Qur'anic term «هُدِّمَتْ» (huddimat) and its related derivatives as its case study, examining their occurrence in ancient and early texts in order to determine whether this term can be attributed to a Persian linguistic background or should be understood exclusively within the internal morphological and syntactic system of Arabic. By combining historical linguistics, comparative philology, and classical Qur'anic exegesis, the study seeks to

¹ mmakvand@khu.ac.ir

reassess earlier assumptions and to provide a more precise understanding of the word's origin and function in the Qur'anic context.

Research Background

The issue of foreign vocabulary in the Qur'an has been a topic of scholarly attention throughout Islamic intellectual history. Classical scholars and later exegetes generally emphasized the Arabic nature of the Qur'an, while acknowledging that certain words may have entered Arabic prior to revelation through linguistic contact. Lexicographical works such as al-'Ain, Tahdhīb al-Lugha, and Lisān al-'Arab documented discussions on rare or unusual lexical items, occasionally noting parallels with non-Arabic languages without reaching definitive conclusions. Modern scholarship, particularly within historical and comparative linguistics, has revisited these discussions using more systematic methodologies. Persian–Arabic linguistic interaction, given the extensive cultural exchanges before and after Islam, has received growing attention, yet many Qur'anic terms potentially connected to Persian roots have remained underexplored or briefly treated.

This article positions itself within this gap by undertaking a focused, text-based study of a single Qur'anic term rather than offering a general survey of Persian loanwords. Previous interpretations often relied on later Arabic usage or generalized semantic explanations, whereas the present study emphasizes early attestations, comparative evidence, and contextual analysis within the Qur'anic discourse itself. By doing so, it aims to provide a more nuanced understanding of linguistic interaction and semantic adaptation in the Qur'anic text.

The root H-D-M, in Arabic lexicography, is generally defined as the act of pulling down, demolishing, or causing a structure to collapse, often contrasted with binā' (building). Classical dictionaries, including al-'Ayn, Jumharat al-Lugha, Maqāyīs al-Lugha, and Lisān al-'Arab, describe H-D-M as the destruction of brick or clay buildings, or more broadly, the collapse of any structure. When the root appears in the intensive form (bab al-ta'fīl), as in huddimat, it conveys emphasis and multiplicity in destruction. The noun hidm (هدم) also denotes “worn-out” or “patched clothing,” reflecting a semantic extension by analogy with decay and collapse.

Comparative linguistic evidence shows that forms related to H-D-M appear in various Semitic languages, particularly Aramaic, Hebrew and Syriac, often associated with destruction or transformation. Certain Aramaic constructions in the Book of Daniel exhibit syntactic and semantic features resembling Old Persian idiomatic patterns for describing punishment after mutilation, suggesting possible language contact. Research into Iranian languages, especially Old Persian, highlights parallels in verbal constructions used to describe acts of destruction, supporting the view that some Qur'anic usages, including huddimat, may reflect non-Arabic influence.

Through this multi-layered approach—combining Qur'anic textual analysis, classical lexicography, pre-Islamic poetry, and comparative linguistic evidence—the study integrates linguistic and exegetical insights to explore the semantic history and possible external influences on the Qur'anic root H-D-M.

Research Method

The present article adopts an etymological and historical-comparative approach. It first surveys Arabic lexicographical and exegetical sources in order to establish the range of meanings attributed to the root *H-D-M* and to identify the assumptions underlying traditional interpretations. It then examines the usage of the root in pre-Islamic Arabic poetry to clarify its semantic scope in early Arabic. Subsequently, the study compares the Arabic data with cognate forms in other Semitic languages, particularly Aramaic and Syriac, and analyzes relevant syntactic and semantic features. In addition, evidence from non-Semitic languages, especially Old Persian, is taken into account in order to assess the plausibility of borrowing or contact-induced semantic development. Through this comparative analysis, the study seeks to reconstruct the historical layers of meaning associated with *H-D-M* and to evaluate the methodological validity of deriving the root exclusively from an assumed Semitic binary base.

Result

The findings of this study can be summarized as follows:

First, the approaches adopted by Qur'ānic exegetes and translators toward this word have remained confined to the framework of the Arabic language and have been marked by a form of semantic oversimplification. Their analyses largely ignore the etymological origin of the term and, as a consequence, overlook its semantic nuances, ultimately reducing its meaning to the general notion of “destruction” or “ruin.”

Second, etymological investigation and analysis of the formal and semantic development of the word indicate that its original source is Persian, most probably Old Persian. Through Aramaic mediation and within the context of linguistic interactions during the Achaemenid period, the word entered Semitic languages and subsequently Arabic.

Third, attempts to reconstruct the triliteral root *H-D-M* on the basis of a hypothetical biliteral root are methodologically flawed. This error stems from neglecting the loanword nature of the term and from adopting a mechanical approach to linguistic analysis that fails to account for historical language contact.

Fourth, in its earliest attestations in Semitic texts—including the Qur'ān, pre-Islamic (Jāhili) Arabic poetry, and Judeo-Christian sacred texts—the root *H-D-M* conveys the meaning of “structural or physical disintegration and collapse.” This sense is fully consistent with the nominal meaning of “limb” or “body part” and the verbal meaning of “dismembering” or “mutilating” attested for the word in its original Persian source and in other Semitic languages. Accordingly, when applied to clothing, the term denotes being worn out or torn to the point that the fabric's threads become visible, and when applied to buildings, it signifies the collapse and disintegration of walls and pillars, resulting in a heap of rubble.

Finally, the hapax legomenon status of a Qur'ānic word such as *huddimat* may serve as a possible—though not definitive—indicator of its loanword character, functioning only as a preliminary sign that requires confirmation through additional formal, semantic, and historical evidence.

Keywords

Etymology, Qur'ānic Vocabulary, Semitic Languages, Old Persian, *huddimat*.

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.52659.2432>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۱۵۶-۱۳۲

دریافت: ۱۴۰۴/۵/۱۱

پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۸

مقاله پژوهشی

بازشناسی یک واژه فارسی در قرآن کریم؛ مطالعه موردی «هُدْمَت»

دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

محمود مکنون^۱

چکیده

پژوهش حاضر با هدف بررسی خاستگاه واژه قرآنی تک‌بسامد «هُدْمَت»، بر ساخته از ریشه «ه-د-م» و واکاوی تطور صوری و معنایی آن انجام شده است. این واژه در تفاسیر و ترجمه‌های قرآنی، اساساً به‌مثابه یک واژه اصیل عربی و در پیوند با معنای جافتاده «ویرانی یا تخریب» تلقی شده، بی‌آنکه بررسی ریشه‌شناختی مستقلی بر پایه تعاملات زبانی صورت گیرد. مقاله پیش رو با رویکرد تاریخی یا در زمانی، ضمن اشاره به همزادهای واژه در دیگر زبان‌های سامی، کاربردهای آن را در متون پیشاقرآنی شامل متون مقدس یهودی-مسیحی و اشعار کهن عربی بررسی کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که «هُدْمَت» وام‌واژه‌ای برگرفته از فارسی باستان

¹mmakvand@khu.ac.ir

laāra) به معنای «اندام» است که از طریق زبان آرامی و در چارچوب تعاملات زبانی عصر هخامنشی وارد زبان‌های سامی و سپس عربی شده و در آیه چهلیم سوره حج بر پاره‌پاره کردن و فروپاشی ساختمان پرستشگاه‌ها دلالت دارد. افزون بر این، نتایج پژوهش پیش رو نشان می‌دهد که بازسازی ریشه ثلاثی «ه-د-م» بر پایه یک ریشه ثنائی، به سبب غفلت از وام‌واژه بودن آن اساساً گرفتار خطای روش‌شناختی است.

واژگان کلیدی:

ریشه‌شناسی، واژگان قرآنی، زبان‌های سامی، فارسی باستان، هُدمَت.

۱. بیان مسئله

واژه قرآنی «هُدمَت» (حج/۴۰)، پیچیدگی‌های زبانی و تاریخی منحصر به فردی را نمایندگی می‌کند که فراتر از تحلیل‌های لغوی متعارف است. در منابع و آثار مختلف از جمله تفاسیر و ترجمه‌های قرآنی و فرهنگ‌نامه‌های عربی، کلمه یادشده یک واژه اصیل عربی دانسته شده که عموماً با معنای جافتاده «ویرانی و تخریب» پیوند یافته است. تکرار این نظرگاه در طی بیش از هزار سال در منابع گوناگون مانع از هرگونه بررسی و بازنگری دقیق واژه‌شناختی شده است. در منابع پیش گفته، بررسی مستقلی درباره خاستگاه و ریشه‌شناسی این واژه تک‌بسامد^۱ قرآنی انجام نشده است و به لحاظ مفهومی نیز عموم آن‌ها به تکرار معنای جافتاده آن بسنده کرده‌اند.

بنابراین، در پژوهش حاضر، مسئله بنیادین آن است که آیا «هُدمَت» واژه‌ای عربی است یا می‌توان خاستگاهی بیرون از زبان عربی و بلکه زبان‌های سامی برای آن یافت؟ پاسخ به این پرسش نه تنها می‌تواند بر فهم تنوع معنایی ریشه «ه-د-م» و معنای واژه قرآنی «هُدمَت» اثرگذار باشد، بلکه لایه‌ای تازه از تعاملات میان زبان‌های سامی با زبان فارسی را نیز آشکار می‌کند.

بنا بر آنچه گذشت، پژوهش حاضر برای دستیابی به فهمی دقیق از صورت‌ها و معانی مختلف واژه و شناخت تطورات آن در گذر زمان، با رویکردی تاریخی یا در زمانی به ریشه‌شناسی واژه قرآنی یادشده پرداخته است. برای این منظور، نخست گزارشی از اقوال و نظرگاه‌های مختلف مفسران و مترجمان قرآن ارائه شده است تا معلوم شود چه برداشت‌هایی از این کلمه قرآنی در حافظه تفسیری مسلمانان طی سده‌ها شکل گرفته است. در

^۱. hapax legomenon

ادامه ریشه «ه-د-م» در ادبیات و قوامیس کهن عربی، زبان‌های سامی و متون مقدس یهودی-مسیحی به زبان‌های عبری، آرامی و سریانی، بررسی شده است. سپس از نقد روش‌شناختی ریشه‌شناسی‌های سامی محور سخن می‌رود و خاستگاه واژه در زبان فارسی مورد بحث قرار می‌گیرد و شواهد و مستندات این مدعا نشان داده می‌شود. در پایان نیز با تکیه بر داده‌های فراهم آمده، معنای دقیق واژه آشکار می‌گردد و سرانجام برابرنهاده فارسی برگزیده مقاله پیش رو پیشنهاد می‌شود.

در باب پیشینه پژوهش حاضر لازم است اشاره شود که اساساً پژوهش‌های واژه‌شناسی و ریشه‌شناسی درباره قرآن کریم، از سده نوزدهم م. به دست خاورشناسان آغاز شد؛ اما این موضوع عمدتاً چنین بود که می‌کوشیدند واژگان یا عبارات قرآنی را در کتاب مقدس یا مکتوبات پساکتاب مقدسی باز یافته و به استناد آن ادعا کنند که قرآن کریم، ساخته دست بشر و تقلیدی از این متون است. بررسی این گونه آثار و روش‌شناسی آن‌ها نشان می‌دهد که عموماً با تمرکز بر نظرگاهی جدلی و با تقید به پیش‌فرض عدم اصالت قرآن شکل گرفته‌اند. از این رو، در بسیاری موارد تهی از رویکرد زبان‌شناختی به مسئله هستند. به بیانی دیگر، قرآن به مثابه یک متن در آیات متعدد، ناظر به متون پیش از خود سخن می‌گوید و این ناشی از ویژگی متن بودگی قرآن و نه تقلید یا رونویسی آن از متون مقدس پیشین است.

با این همه، باید اشاره شود که به صورت ویژه هیچ مطالعه موردی درباره واژه قرآنی «هُدًى» انجام نگرفته است و مقاله پیش چشم نخستین گام در این زمینه به شمار می‌آید.

۲. تفاسیر و ترجمه‌های قرآنی

در بخش حاضر، گزارشی مختصر از اقوال و آرای تفسیری در مورد واژه «هُدًى» و معادل‌هایی که مترجمان قرآن برای آن برگزیده‌اند، ارائه خواهد شد. گردآوردن نظرات تفسیری و برابرنهاده‌های ترجمه‌های قرآنی نشان می‌دهد که در طول بیش از هزار سال در حافظه مفسران و مترجمان قرآن چه تلقی و فهمی از واژه وجود داشته است.

واژه «هُدًى»، بر ساخته از ریشه «ه-د-م»، یک ریشه تک‌کاربرد قرآنی است. این واژه در آیه چهارم سوره حج به کار رفته است:

(الَّذِينَ أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْ لَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَهْدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيراً وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ)

آیه یادشده، تنها موردی در قرآن است که در آن، چهار نهاد دینی متعلق به آیین‌های مختلف در کنار یکدیگر یاد شده‌اند: «صوامع»، «بیع»، «صلوات» و «مساجد» که به ترتیب به صومعه‌ها، کلیساها، کنیسه‌ها و مساجد (یا به‌طور کلی‌تر معابد و پرستشگاه‌ها) اشاره دارند. بنابر سنت اسلامی این آیه در بافت حوادث و دشواری‌هایی قرار می‌گیرد که جامعه نوپای اسلامی با آن مواجه بود (Ani-Mozi & De 2033).

بنابر نظرگاه مفسران و قرآن‌پژوهان، مقصود از تعبیر آغازین آیه، «الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ» (آنان که از خانه‌هایشان رانده شدند)، مهاجرانی هستند که کافران قریش آنان را از مکه بیرون راندند. در مورد سبب نزول آیه گفته‌اند که مشرکان مکه پیوسته اصحاب رسول (ص) را آزار می‌دادند، ناسزا می‌گفتند و به آنان آسیب می‌رساندند. سپس کار به جایی رسید که کفار و مشرکان، پیامبر را از مکه بیرون کردند و این در سال نخست هجری قمری (۶۲۲ م.) بود (طبری، ۱۴۱۲: ۱۲۴/۱۷؛ طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۳۹/۷؛ میدی، ۱۳۷۱: ۳۷۸/۶؛ Ani-Mozi & De 2033). مطابق نظرگاه اخیر، آیه را مدنی دانسته‌اند. با این حال، بنابر نظرگاهی دیگر، این هجرت نه به مدینه بلکه به حبشه بوده است که در این صورت آیه مکی خواهد بود (طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۳۹/۷؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۳۸۴/۱۴؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۱۹۹/۱۷).

در مورد معنای واژه «هُدْمَت»، مفاهیم جاف‌ناده در تفاسیر عبارت‌اند از: «تخریب»، «ویران کردن»، «فروانداختن» و «تعطیل و از کار انداختن». همچنین، برخی مفسران برای مفهوم «ویران کردن» به نمونه بُخْتَنَصَّر و ویران شدن معبد سلیمان به دست او اشاره کرده‌اند (مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳: ۱۲۹/۳؛ طبری، ۱۴۱۲: ۱۲۵/۱۷؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۶۰/۳؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۳۰/۲۳).

با این همه، مفسران با نظر به واژه «صَلَوَات» به مثابه یکی از واژگان هم‌نشین «هُدْمَت»، معانی دیگری نیز برای آن ذکر کرده‌اند. ایشان «صَلَوَات» را عموماً دال بر کنیسه‌های یهود دانسته‌اند؛ مطابق این معنا، «تهدیم» به همان مفهوم «ویران کردن» خواهد بود؛ اما معنای دیگری نیز برای واژه «صَلَوَات» بیان شده که عبارت است از: نماز (در این صورت صَلَوَات را جمع واژه صَلَاة دانسته‌اند)؛ بنابر معنای دوم، «تهدیم» صَلَوَات ممکن است بر یکی از معانی ذیل دلالت داشته باشد:

- قطع یا جلوگیری از نماز به وقت چیرگی دشمن.
- واگذاشتن یا ترک کردن نماز (بنابر قول عربی دانان مکتب بصره مانند أخفش).
- کشتن نمازگزاران یا بازداشتن ایشان از اقامه نماز (طبری، ۱۴۱۲: ۱۲۶/۱۷؛ طوسی، ۱۴۱۳: ۳۲۲/۷؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۲۳۱/۲۳).

افزون بر آنچه گذشت در باب قرائت واژه نیز میان قاریان اختلاف شده است. گفته‌اند که قاریان مدینه آن را به تخفیف و به صورت «لَهْدِمَتْ» خوانده‌اند و بیشتر قاریان کوفه و بصره آن را به تشدید و به صورت «لَهْدَمَتْ» قرائت کرده‌اند. در صورت دوم واژه به معنای تخریب و ویرانی چندباره و مکرراً است (طبری، ۱۴۱۲: ۱۷/۱۲۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۳/۱۶۰؛ میبدی، ۱۳۷۱: ۶/۳۷۸). طبری (همان‌جا) قرائت با تشدید را ترجیح می‌دهد زیرا ویرانی مکرر و چندباره را از ویژگی‌های رفتار کافران می‌داند. ابن‌عاشور نیز این قرائت را دال بر مفهوم مبالغه در تخریب و ویرانی دانسته است به گونه‌ای که هیچ اثری از معابد نماند زیرا این تخریب از خشم نشأت می‌گیرد (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۱۷/۱۹۹).

ترجمه‌های فارسی قرآن نیز در طول نزدیک به هزار سال، معادل‌های یک‌دستی برای واژه قرآنی «لَهْدَمَتْ» پیشنهاد کرده‌اند. همانند تفاسیر، پربسامدترین مفهوم و برابر نهاده برای این واژه عبارت است از: ویران شدن یا خراب شدن. برخی مترجمان قید «سخت» را نیز متناسب با ساخت واژه (باب تفعیل) افزوده‌اند. جدول زیر، این معادل‌ها را دقیق‌تر نشان می‌دهد:

معادل فارسی	ویران/خراب شدن	سخت ویران شدن	فروهشتن
نام اثر کهن	طبری، اسفراینی، ابوالفتوح، نسفی		میبدی
نام اثر معاصر	آیتی، الهی قمشه‌ای، مکارم، ارفع، انصاریان	فولادوند	

افزون بر این، ترجمه‌های انگلیسی قرآن معادل‌هایی نسبتاً همساز برای واژه برگزیده‌اند. برای نمونه ذیل آیه پیش گفته، ریچارد بل و آربری معادل «destroy» (ویران کردن) را برگزیده‌اند و بل آن را با قید «in ruins» (بسیار و به‌طور گسترده) همراه کرده است. یوسف علی و پیکتال کلمه هم‌معنای «pull down» (خراب کردن و کوبیدن) را برابر واژه نهاده‌اند. در ترجمه قرآن مترجم نامدار فرانسوی رئیس بلاشر، واژه قرآنی «لَهْدَمَتْ» با فعل «détruit» (ویران کردن) بازتاب یافته است. همچنین، رودی پارت در ترجمه آلمانی خود معادل «zerören» (ویران کردن) را انتخاب کرده است.

۳. فرهنگنامه‌های عربی

در این بخش، اقوال مختلف فرهنگنامه‌های عربی گزارش می‌شود. از آنجا که بررسی واژه قرآنی «هَدَمْتُ» بدون مطالعه ریشه «ه-د-م» و مشتقات دیگر آن، ناقص و نادقیق است ناگزیر نظرگاه لغویان عرب با تکیه بر ریشه واژه، مورد بحث قرار می‌گیرد.

لغویان عرب، واژه «هَدَمَ» را به معنای برکندن خشت و گِل و ویران کردن ساختمان یا فروانداختن آن دانسته‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۰/۴؛ ابن درید، ۱۹۸۸: ۶۸۵/۲؛ ابن فارس، ۱۳۹۹: ۴۱۶/۱؛ ابن منظور «هَدَمَ» را با مفهوم مقابل آن یعنی «بنا»، به معنای ساختن، تبیین می‌کند (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۶۰۳/۱۲).

باین حال، /التحقیق معنای بنیادین این ریشه را ویران کردن و فروریختن هرگونه سازه‌ای می‌داند خواه ساختمان باشد یا جامه یا خون (مصطفوی، ۱۳۸۵: ۲۶۶/۱۱؛ نیز نک: ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۸۲/۲۸). اگر ریشه «ه-د-م» به باب تفعیل برود، چنانکه در آیه چهارم سوره حج به همین صورت به کار رفته، دلالت بر مبالغه و تکثیر دارد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۳۵؛ مصطفوی، ۱۳۸۵: ۲۶/۱۱).

افزون بر این واژه «هَدَمَ» (به کسر هاء)، به معنای جامه مندرس و کهنه است و جمع آن، أَهْدَام و هُدُوم است. لغویان عرب برای توضیح بیشتر اضافه کرده‌اند که «هَدَمَ» بر جامه وصله‌داری دلالت دارد که وصله‌هایش به صورت چندلایه بر روی هم دوخته شده است. ایشان برای این معنا به حدیثی از علی بن ابی طالب (ع) استناد جسته‌اند که «لَبِسْنَا أَهْدَامَ الْبَلْبَلِ»، یعنی جامه‌های وصله‌دار، کهنه و نخ‌نما بر تن می‌کردیم (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۲۳/۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۶۰۴/۱۲).

همچنین، فرهنگ نویسندگان عرب بر پایه قیاس با مفهوم کهنگی جامه از مفاهیم زیر یاد کرده‌اند:

«نَابٌ مُتَهَدِّمَةٌ» که به معنای دندان خراب است و «عَجُوزٌ مُتَهَدِّمَةٌ» یا «شَيْخٌ هَدِمٌ» بر پیرزن یا پیرمرد فرتوتی دلالت دارد که ناتوان، شکسته و سالخورده شده است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۰/۴-۳۱؛ ابن درید، ۱۹۸۸: ۶۸۵/۲). در گستره معنایی ریشه مورد بحث، گفته‌اند که واژه «هَدَمَ» بر گوشه‌های خراب چاه دلالت دارد که در درون آن فرو ریخته باشد و برای این معنا به بیت زیر استناد جسته‌اند:

تَمْضَى إِذَا زُجِرَتْ عَنْ سَوَاءٍ قَدْ مَأْ
كَأَنَّهَا هَدَمَ فِي الْجَفْرِ مُنْقَاضُ

شاعر در بیت یادشده، در توصیف زنی هرزه‌خو می‌گوید که اگر او را از زشت‌کاری منع کنی، باز نمی‌ایستد و شتابان پیش می‌رود آن‌چنان‌که آوار سست دیواره چاه، یک‌باره فرومی‌ریزد (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۲۳/۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۶۰۴/۱۲).

این معنا در حدیث «مَنْ هَدَمَ بُنْيَانَ رَبِّهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ» به صورت مجازی به کار رفته است بدین ترتیب که در آن مقصود از «ساختمان پروردگار»، «جان گرامی» است و واژه «هدم» نیز دال بر مفهوم ریختن خون یا کشتن است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۶۰۵/۱۲).

با این همه، یکی از روایاتی که لغویان عرب ذیل آن معانی گوناگونی برای این ریشه ذکر کرده‌اند روایت نبوی «الدَّمُ الدَّمُ وَ الْهَدَمُ الْهَدَمُ» است. این روایت با پیمان عقبه دوم به سال سیزدهم بعثت ارتباط دارد و مخاطب آن، گروهی از انصار هستند که برای بیعت پنهانی با پیامبر (ص) به مکه آمده بودند. لغویان ذیل روایت پیش گفته، مفاهیمی چون اهل و حَرَم، خانه و منزل، قبر، اصل و تبار و هدر دادن خون (هدم = هدر) را برای واژه «هدم» بر شمرده‌اند (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۲۳/۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۶۰۴/۱۲).

افزون بر آنچه گذشت بعضی فرهنگ نویسان عرب ذیل این ریشه از واژه «مُهَنْدَم» یاد کرده‌اند و آن را مُعَرَّبِ واژه فارسی «اندام» به معنای «به اندازه یا به اندام» دانسته‌اند. آن‌ها این کلمه را با واژه «مُهَنْدِس» قیاس می‌کنند که خاستگاه آن نیز واژه فارسی «اندازه» است (جوهری، ۱۴۰۷: ۲۰۵۶/۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۶۰۶/۱۲).

در پایان باید اشاره شود که فرهنگنامه‌های عربی مفاهیم دیگری نیز برای ریشه «ه-د-م» بر شمرده‌اند، مانند باران سبک، ماده شتری که میل شدید به جفت‌گیری دارد و جز آن؛ اما از آنجا که این معانی کاملاً گسسته و بی‌ارتباط با موضوع مقاله حاضر هستند از پرداختن به آن‌ها پرهیز می‌شود.

۴. اشعار کهن عربی

بررسی نحوه کاربست ریشه «ه-د-م» در اشعار کهن عربی، در فهم دقیق‌تر صورت‌ها و معانی گوناگون آن سودمند است. این ریشه بارها در شعر قدیم عرب به کار رفته است و اینجا به‌ناچار برای رعایت اختصار، در مطالعه این اشعار تنها به گزیده‌ای از ادبیات پیش از اسلام یا اصطلاحاً ادبیات جاهلی بسنده خواهد شد و از بررسی اشعار مخضرمین پرهیز می‌شود.

دانستیم که لغویان عرب مفهوم بنیادین این ریشه را در تقابل با مفهوم «بناء» قرار می‌دهند. این نکته آشکارا در بیت زیر از فُندِ زمانی بکری، شاعر جاهلی، مشهود است:

هَدَمَ الْآخِرُ مَا كَانَ بَنَى لَكُمْ الْأَوَّلُ، فَانْقَاضَ الْمَنَارُ (ضامن، ۱۴۰۷: ۱۲)

آن واپسین، هر چه نخستین ساخته بود با خاک یکسان کرد، پس آن نشانه [یا عَلم] یکسره فرو ریخت.

با این حال، همین معنا به صورت‌های دیگر نیز در اشعار جاهلی به کار رفته است. دو نمونه آن به قرار زیر است:

۱. أَلَا، يَا دِيَارَ الْحَيِّ بِالْبَرْدَانِ خَلَتْ حَجَجُ بَعْدِي لَهْنٌ ثَمَانٍ
فَلَمْ يَبْقَ مِنْهَا غَيْرُ نُؤْيٍ مُهْدَمٍ وَغَيْرُ أَوَارٍ كَالرَّكِيِّ دَفَّانٍ (جندی، ۱۴۱۲: ۳۴۵)

عمیره بن جَعَلِ تغلیبی، در شعر خود تصویری از گذر زمان و زوال آثار زندگی در بیابان را پیش چشم مخاطب می‌نهد. وی بر سرزمین قبیله خویش در ناحیه بردان افسوس می‌خورد که پس از هشت سال از آن چیزی جز آب‌بندهای از هم فروپاشیده اطراف خیمه (نُؤْيٍ مُهْدَمٍ) و میخ و بند ستور و چاه‌های پوشیده و پرشده، باقی نمانده است.

۲. مُهْلَهْلُ بْنُ رَبِيعَةَ، شاعر جاهلی، پس از کشته‌شدن برادرش کَلِيبُ، در حال مستی به قبیله خود بازگشت و دید که آنان اسبان و سلاح‌هایشان را نابود می‌کنند. وی با سرزنش آنان، مانع این کار شد و سپس زنان را از گریه نهی کرد و قصیده‌ای درباره مصیبت بزرگ قتل برادرش سرود. دو بیت زیر از جمله ابیات این قصیده هستند:

هَدَّتْ حُصُونًا كُنَّ قَبْلُ مَلَاوِذًا لِذَوِي الْكُهُولِ مَعًا، وَلِلشُّبَّانِ
أُضْحَتْ، وَأُضْحَى سُورُهَا، مِنْ بَعْدِهِ مُتَهْدَمَ الْأَرْكَانِ وَالْبَنِيَّانِ (حرب، ۱۹۹۳: ۸۴)

شاعر اشاره می‌کند که این مصیبت، دژهایی را در هم شکست که پیش از این پناهگاه پیر و جوان بوده است و به سبب این رنج و اندوه بزرگ، ساختمان و ستون‌های دیوارهایش فروپاشیده است (مُتَهْدَمَ).

افزون بر ابیات یادشده می‌توان نمونه‌های دیگری را نیز به دست داد که در فهم معنای دقیق واژه و نیز ریشه‌شناسی آن (نک: ادامه مقاله) اثرگذار باشد. در بیت زیر اُوسُ بن حَجَرُ، شاعر جاهلی، واژه را در معنای لباس وصله‌دار یا نخ‌نما به کار برده است:

وَذَاتِ هِدْمٍ عَارٍ نَوَاشِرُهَا تُصْمِتُ بِالْمَاءِ تَوَلَّيَا جَدِغًا (نجم، ۱۹۸۰: ۵۵).

شاعر از زنی بینوا با پیراهن پاره و وصله‌دار (ذات هِدْمٍ) یاد می‌کند که از فرط لاغری رگ‌های ساعدش نمایان است. این زن فقیر، شیر در پستان ندارد و تنها با آب گرسنگی و ناآرامی نوزادش را فرو می‌نشاند.

همچنین نابغه ذبیانی در بیت زیر ریشه «ه-د-م» را با مفهوم بال از هم گسیخته و پرشکسته یک پرنده پیوند می‌دهد:

يُدْنِي عَلَيْهِنَّ دَفًّا، رِيشُهُ هِدْمٌ وَجُوجُؤًا، عَظْمُهُ مِنْ لَحْمِهِ عَارٍ (طماس، ۱۴۲۶: ۷۰)

نابغه در این بیت پرنده‌ای را توصیف می‌کند که تخم‌هایش را زیر بال‌های از هم گسیخته و ریش‌ریش (هَدم) و سینه‌ای که از شدت کم‌گوشی، استخوانش پیدا شده، در بر گرفته است.

۵. ریشه‌شناسی

در بخش حاضر ابتدا از تجزیه و تحلیل ریشه‌ی ثلاثی «ه-د-م» بر پایه‌ی ریشه‌ی ثنائی سخن خواهد رفت. سپس با نگاهی انتقادی و کوتاه به این رویکرد، زمینه برای ریشه‌شناسی دوباره‌ی واژه فراهم می‌شود و در پایان نیز نظرگاه پذیرفته‌شده‌ی مقاله پیش رو به صورت مبسوط، ارائه خواهد شد.

۵-۱. تحلیل بر پایه‌ی ریشه‌ی ثنائی

خاستگاه تحلیل ریشه‌های ثلاثی سامی بر پایه‌ی ریشه‌های ثنائی را به بیش از یک سده پیش می‌توان بازگرداند. این نظرگاه را در آثاری با عناوین و موضوعات دال بر دستور زبان تطبیقی زبان‌های سامی، ریشه‌شناسی حامی-سامی (آفروآسیایی)، مطالعاتی در باب زبان‌ها و زبان‌شناسی سامی و مانند آن می‌توان یافت. بنابر گزارشی که بعضی از این منابع به دست می‌دهند، پیش از آغاز دهه‌ی دوم سده‌ی بیستم میلادی باور رایج در میان محققان این بود که تمام ریشه‌های سامی، ثلاثی هستند. مطابق این نظرگاه در مورد ریشه‌های ثنائی مانند «أب» (پدر) فرض می‌شد که در نتیجه‌ی زوال زبانی، یک صامت خود را از دست داده‌اند؛ بنابراین «أب» اساساً تطور یافته‌ی «أبو» است. همین نظرگاه در مورد ریشه‌های حامی نیز مطرح بود؛ اما پژوهش‌هایی که از آغاز دهه‌ی دوم سده‌ی بیستم بر روی ریشه‌های حامی-سامی انجام شد، نشان می‌داد که نظام ثلاثی سامی در واقع بر پایه‌ی یک ریشه‌ی ثنائی قدیم‌تر ساخته شده است (Maki, 2019).

با تکیه بر همین رویکرد، از نگاه اورل و استولبوا (ذیل مدخل شماره ۱۱۹۳)، شکل بازسازی‌شده‌ی این ریشه در شاخه‌ی سامی به صورت «*hu-*» و به معنای «شکستن» است. معادل آن در عربی، به صورت «*had*» آمده است. واکه میانی ریشه در این بازسازی، [u] فرض شده است. در زبان مصری (دوره‌ی پادشاهی میانه) ریشه به صورت «*la*» و دال بر همان معنای پیش گفته است. در زبان‌های چادی مرکزی^۱، ریشه به صورت «*hV-*» بازسازی شده است و بر معنای «شکستن» دلالت دارد؛ چنان‌که در زبان موسگوم^۲ شکل «*la*» برای آن ثبت شده است. در زبان‌های چادی غربی^۳، ریشه «*hVd-*» با معنای «ضربه زدن» (چنان‌که در زبان آنکوه^۴ واژه «*de*» را داریم) نیز ممکن است به همین

^۱. Central Chadic

^۲. Musgum

^۳. West Chadic

^۴. Ankwe

ریشه حامی-سامی تعلق داشته باشد. در زبان‌های بربری^۱، ریشه «**hm**» به معنای «ویران کردن» (چنان‌که در زبان قبایلی^۲ واژه به صورت «**hmd**» آمده) احتمالاً از زبان عربی وام گرفته شده است (Stollon & Ore, 1952).
 باین حال، بنا بر گزارش ربیع مکی ریشه ثلاثی **ham** ترکیبی از حداقل سه جزء ریشه‌ای نخستین^۳ است؛ ***hw**، به معنای فروافتادن و ویران کردن، «**-d**» و «**-m**». ستاک ***haw** در زبان‌های زیر دیده می‌شود:
 عبری کتاب مقدسی: «**haw**» به معنای «سقوط کردن و ویران کردن»، عربی کلاسیک: «**haw**» به معنای «فروافتادن و سقوط کردن»، مصری باستان: «**h**» به معنای «فروافتادن، هدر رفتن، ویران کردن و نابود شدن» و **hw** به معنای «(فرو) افتادن و پایین آمدن»، قبطی: «**hwy**»، سریانی: «**haw**» به معنای «سقوط کردن»، عربی جنوبی: مَهْری^۴ و حَرَسوسی^۵: «**haw**»، جبّالی^۶: «**h**» به معنای «سقوط کردن»، طُوارقی: «**h**» و «**hi**» به معنای «سقوط کردن در»، بودوما^۷: «پایین آمدن»، ایراکو^۸، الاگوا^۹، بورونگو^{۱۰}: «**h**» به معنای «سقوط کردن».
 در گویش جنوب لبنان و دیگر لهجه‌های عربی، واژه «**haw**»، متشکل از دو ستاک «**haw + -d**»، دال بر معنای «پایین رفتن و فرو افتادن» است. این واژه در روند تطور زبانی خود به صورت «**hald**» با معانی «فروانداختن چیزی (برای نمونه دیوار یا هر ساختاری)، ویران کردن، کوبیدن و خراب کردن» تحول می‌یابد، چنان‌که در عربی کلاسیک واژه «**hald**» به معنای «ویران کردن، خراب کردن و درهم شکستن» است. در مصری باستان «**h**» به معنای «پایمال کردن، تار و مار کردن، کوبیدن به سرکوب کردن» و «**hala**» به معنای «خُرد کردن، درهم شکستن و کوبیدن» است که از «**hd**» به معنای «کندن دیوار یا سنگ مرزی و حمله کردن» مشتق شده است. ریشه سه حرفی **ham** معنای قوی‌تری نسبت به «**h**» دارد و دال بر این معنا است که «تمام اجزای بنا به کلی فرو ریخته و با خاک یکسان شود». در عربی کلاسیک فعل «**hama**» به معنای «ویران کردن و فرو ریختن» است. در زبان‌های عربی جنوبی (مَهْری، حَرَسوسی و جبّالی)، **ham** به معنای «ویران کردن و نابود کردن» است. در زبان

1. Berber

2. Kabyle

3. proot

4. Coptic

5. Mehri

6. Harsusi

7. Jibbali

8. Tuareg

9. Buduma

10. Iraqw

11. Alagwa

12. Burungo

گِز^۱ *laaa* و در زبان تیگره^۲ *laärah* به معنای «گریختن» است؛ با این حال، در تیگره، *laärah* با تکرار صامت میانی به معنای «ویران کردن و نابود ساختن» آمده است. در زبان بجه^۳ *laim* دال بر همین معنا است. در مصری باستان *lam* بر مفهوم «خرد کردن و شکستن» دلالت دارد (Mak, 2023).

۵-۲. بررسی انتقادی کوتاه

در مورد تجزیه و تحلیل ریشه‌های ثلاثی با تکیه بر شناسایی ریشه‌های ثنائی، نخست باید اشاره شود که اساساً این رویکرد و داده‌های حاصل از آن به نوعی گرفتار افراط و آماس شده است. برای این امر اسباب مختلفی را می‌توان برشمرد از جمله این تلقی نادرست که برای همه ریشه‌های ثلاثی سامی یک ریشه ثنائی وجود دارد. ساباتینو موسکاتی در مورد این نگاه افراطی می‌گوید که دلایل کافی برای اثبات این مدعا که کل ذخیره ریشه‌های سامی در ابتدا از دو صامت تشکیل شده بودند در دست نیست. محتمل‌تر آن است که در ابتدا ریشه‌هایی با دو یا سه صامت (و نیز تعداد کمتری با یک یا بیش از سه صامت) وجود داشته و در مرحله مشخصی از توسعه و تطور زبان‌های سامی، سیستم سه صامتی غالب آمده است (Mori, 1997).

همچنین، یکی از خاستگاه‌های لغزش محققان این حوزه، ذهنی یا سوژکتیو بودن نظرگاه ایشان است. دانستیم که اورل و استولبو ریشه *h3-m* را بر پایه ریشه ثنائی *h3-* بازسازی می‌کنند ولی مکی آن را به سه جزء ریشه‌ای نخستین *h3 + m* تجزیه می‌کند. با این حال، هیچ یک به خود زحمت نمی‌دهند که با استناد به چه علت، دلیل یا شاهی یک احتمال تأیید می‌شود و دیگری رد؟ چرا یکی معنای ریشه نخستین را «شکستن» می‌داند و دیگری «فروافتادن و سقوط»؟ اساساً صامت *m* یک افزوده تحولی است که بعدتر برای انسجام در الگوی سه صامتی اضافه شده یا یک پسوند اشتقاقی است؟ اگر این صامت به لحاظ معنایی اثرگذار است چه معنای تازه‌ای می‌آفریند؟ پرسش‌هایی از این دست اینجا بی‌پاسخ می‌مانند.

با اتخاذ همین رویکرد سخت‌گیرانه و دقیق در بازسازی ریشه‌های آفروآسیایی نخستین (PAA) است که کریستوفر اِرت در اثر خود با عنوان *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian)*، این ریشه را وارد نکرده است. این سخت‌گیری روش‌شناختی ناشی از دو شرط اساسی وی است: ۱. صرف حضور یک ریشه در چند شاخه آفروآسیایی برای اثبات تعلق آن به زبان آفروآسیایی نخستین کافی نیست؛ ۲. هر ریشه تنها در صورتی در بازسازی زبان آفروآسیایی نخستین پذیرفته می‌شود که در چند شاخه مستقل دارای:

¹. Ge'ez

². Tigre

³. Beja

الف) شواهد آوایی منظم و بدون استثنا، ب) شواهد ساخت‌واژی (ریخت‌شناختی) قابل دفاع، ج) و هم‌خوانی معنایی روشن و فاقد ابهام باشد (نک: Ehsan, 1951/25).

افزون بر آنچه گذشت، رویکرد افراطی یادشده به سبب نگاه مکانیکی به زبان گاهی نیز از مقوله وام‌واژه‌ها و تعاملات میان زبان‌ها غفلت می‌کند. به بیانی دیگر اگر واژه از یک خانواده زبانی دیگر قرض گرفته شده باشد به‌کلی از پروژه بازسازی ریشه‌های ثلاثی سامی بر پایه ریشه‌های ثنائی خارج می‌شود. در بخش بعدی مقاله نشان داده خواهد شد که واژه موردپژوهش حاضر از همین مقوله است و این کلمه اساساً وام‌واژه‌ای فارسی است.

۵-۳. بازنگری ریشه‌شناختی

در این بخش از ریشه‌شناسی واژه «هُدَمْتُ» سخن خواهد رفت و نشان داده خواهد شد که این کلمه اساساً وام‌واژه‌ای است که از زبان فارسی وارد زبان‌های سامی و ازجمله عربی شده است. برای این منظور نخست به‌صورت و معنای واژه در زبان‌های سامی، با تأکید بر زبان‌های آرامی، عبری و سریانی، اشاره می‌شود و در ادامه شواهدی ارائه خواهد شد که وام‌واژه بودن آن را تأیید می‌کنند. ریشه‌شناسی به‌مثابه روزنی عمل می‌کند که بر معنای دقیق واژه و همزادهای آن در متون مقدس یهودی-مسیحی روشنی می‌تاباند و به تبع، خاستگاه فارسی واژه و معنای دقیق آن از پس پرده برون خواهد افتاد.

محمدجواد مشکور ذیل واژه «هُدَمْتُ» به مفهوم «افکندن» و «ویران کردن» (یک ساختمان) اشاره می‌کند و با ارجاع به کتاب البراهین الحسیه علی تقارض السریانیه و العربیه، از واژگان سریانی «ܠܗܝܢ» (laen) و «ܡܕܡܬ» (madmet) یاد می‌کند (مشکور، ۱۳۵۷: ۹۵۲/۲). با این حال، نویسندۀ کتاب پیش‌گفته خود برابر واژگان سریانی یادشده، معنای «فصل» را می‌نهد (یعقوب، ۱۹۶۹: ۸۳)؛ بنابراین، روشن است که مشکور نه به مفهوم واژه در زبان سریانی بلکه به مفهوم جافتاده آن در زبان عربی اشاره می‌کند (قس: Genis, 1926). این بدان معنا نیست که چنین مفهومی منحصر به زبان عربی است بلکه می‌توان ردپای آن را در زبان گِز یکی دیگر از زبان‌های سامی نیز یافت، چنانکه واژه «ܕܗܡܢ» (dāhman) در این زبان بر معنای «نابود کردن» یا «ویران کردن» دلالت دارد (Lestaj, 1917; Zaim, 2024)؛ اما نکته مهم آن است که این معنا، در زبان‌های سامی، فراگیر نیست. به بیانی دیگر، رجوع به سایر فرهنگنامه‌های سامی نشان می‌دهد که معنای متداول این واژه در زبان‌های سامی «قطعه‌قطعه کردن»، «شرح کردن» یا «پاره‌پاره کردن» (مثلاً یک جسد) است (Payne Smith, 1933; Brown, 1933). (Genis, 1927).

افزون بر این، حتی در زبان گِز که معنای «ویران کردن» برای واژه در آن یاد شد، ما کلمه «ܘܕܪܐ» (hadrā) را داریم که بر «جامه‌ای متشکل از چندین تکه یا پاره به هم دوخته شده» دلالت دارد (Isaiah 19: 25). می‌بینیم که اینجا نیز مفهوم «تکه» یا «قطعه» برجسته می‌شود. همچنین لسلو ذیل واژه پیش‌گفته به‌درستی از کلمه «هَدم»، همزاد عربی آن، یاد می‌کند که دال بر مفهوم «جامه نخ‌نما، پاره یا پوسیده» است (نیز نک: فراهیدی، ۱۴۰۹: ۳۰/۴-۳۱؛ ابن درید، ۱۹۸۸: ۲/۶۸۵).

بر آنچه گذشت باید بیفزاییم که گزنیوس نیز ذیل واژه «ܘܕܪܐ» (hadrā) به همزاد عربی «هَدم» برای آن اشاره می‌کند (Genesis 19: 27). لغویان عرب این واژه را به معنای «قطع» دانسته‌اند و بر همین اساس «سیف هَدم» را «شمشیر قاطع و برنده» معنا کرده‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۴/۴۱؛ ابن درید، ۱۹۸۸: ۲/۷۰۳؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۱۲/۶۰۶). شباهت پیشین، برخاسته از برخی الگوهای حاکم بر ابدال‌ها و پدیده‌های آواشناختی میان زبان‌های سامی است. می‌دانیم که معادل عربی صامت دالت (د و ط) در دو زبان آرامی و سریانی، حروف دال و ذال هستند. برای نمونه واژگان سریانی «ܕܪܐ» (drā) و آرامی «ܕܪܐ» (drā) معادل واژه عربی «ذَرَأَ» قرار می‌گیرند (Bodemann 1915; Payne Smith, 1889) که خود گاهی در عربی به‌صورت «ذَرَأَ» نیز ظاهر می‌شود (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۵/۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴: ۱/۸۱). همچنین واژه عربی «بَذَر» در سریانی به‌صورت «ܕܐܝܪܐ» (dāla) و در آرامی به‌صورت «ܕܐܝܪܐ» (dāla) به‌کار رفته است. افزون بر این، واژه عربی «ذُبَاب» در سریانی به‌صورت «ܕܐܝܪܐ» (dāla) و در آرامی به‌صورت «ܕܐܝܪܐ» (dāla) آمده است (Payne Smith, 1889; Bodemann 1915; Bodemann 1936). این نمونه‌ها برای ما روشن می‌کنند که واژگان آرامی «ܘܕܪܐ» (hadrā) و سریانی «ܘܕܪܐ» (hadrā) در زبان عربی به هر دو صورت «هَدم» و «هَدم» می‌توانند در آیند. جایگاهی بنیادین دارد و آن‌گونه که سامی‌شناسان اشاره می‌کنند، صورت فعلی برگرفته از آن است (Payne Smith, 1889; Elledge 1975). اَلْبُؤْگَن در فرهنگنامه خویش، ذیل واژه «ܘܕܪܐ» (hadrā) اشاره می‌کند که تلاش‌ها برای ریشه‌یابی واژه از فعلی با معنای «تکه‌تکه کردن و مثله کردن» که در آرامی یهودی متأخر به‌صورت «ܘܕܪܐ» (hadrā) و در سریانی به‌صورت «ܘܕܪܐ» (hadrā) آمده، قابل اعتنا نیست. هر دو فعل یادشده (در آرامی و سریانی) افعال مشتق‌شده از اسم هستند (Elledge 1975). از این‌رو، بررسی صورت اسمی این واژه و معانی آن در زبان‌های آرامی، عبری و سریانی اهمیتی دوچندان می‌یابد؛ صورت این واژه در این زبان‌ها به شرح زیر است:

آرامی: «ܘܕܪܐ» (hadrā) و «ܘܕܪܐ» (hadrā)

عبری: «הַדָּאמִדְּרָא» (hādāmīdṛā)

سر یانی: «لَدَام» (lādām) و «لَدَامِ» (lādāmī)

مفاهیم واژه در زبان‌های یادشده عبارت است از: «تکه، قطعه، عضو بدن، پارهٔ تن و اندام» (مانند دست‌ها و پاها) (Payne Smith, 1839; Bodman, 1836; J. & W. 1814; G. 1927; J. 1969).

اینجا باید اشاره شود که این مفاهیم با نظر به خاستگاه واژه نیز کاملاً تأیید می‌شوند. می‌دانیم که برخی از پژوهشگران، واژه «**هٖد**» را با استناد به صورت‌های ایرانی آن همچون **haidān** در اوستایی، **haūna** در فارسی باستان و **hauām** در پهلوی - که همگی به معنای «اندام» یا «عضو بدن» هستند - وام‌واژه‌ای برگرفته از منبعی ایرانی دانسته‌اند (**Nom, 299; Cardin, 2016; Gessis, 1997; Talysch, 236**). جاناناتان تمبی راجه می‌افزاید که واژه «**هٖد**» در زبان‌های سامی واژه‌ای منزوی است و ریشه‌شناسی قابل قبولی برای آن ارائه نشده است؛ بنابراین، وام‌گیری از یک زبان ایرانی محتمل‌ترین تبیین برای خاستگاه این واژه است (**Talysch, 236**)؛ قس: ابن منظور، ۱۴۱۴/۱۲: ۶۰۷ و اُدی شیر، ۱۹۰۸: ۱۵۸ که به ترتیب واژگان عربی «مُهَنْدَم» و «هِنْدَام» را معرَّب واژه فارسی «اندام» می‌دانند).

همچنین، نمونه‌هایی از کاربرد واژه در این معنا در متون مقدس یهودی-مسیحی شاهدهی بر مدعای یادشده است. اینجا، بحث را نخست با عبارتی از پیشیتا، ترجمه سریانی کتاب مقدس، آغاز می‌کنیم که واژه سریانی «ܠܕܐܪܥܐ» (lādārā) ، همزاد عربی «هَدَم»، در آن به کار رفته است:

— ((מ כח א ח מ כ))

- «پس از دروغ روی برتافته، هر یک با همسایه خود سخن به‌راستی گویند، چرا که ما همه، اعضای یکدیگریم» (افسنیان، ۲۵: ۴).

در متن سریانی پیش گفته، برابر نهاده کلمه «اعضا»، واژه «ܐܰܕܰܡܰܐ» (adāmā)، صورت جمع «ܐܰܕܰܡܰܐ» (adāmā)، است. اینجا مترجم می‌توانست به آسانی از معادل «اندام» نیز استفاده کند گرچه روشن است که واژه در بافتی به کار رفته که دال بر معنای ناملموس خود است. به بیانی دیگر، در این متن، کلیسا به مثابه یک بدن فرض شده است که مؤمنان، اعضا یا اندام‌های مختلف آن را تشکیل می‌دهند و روح القدس، مایه حیات و وحدت آن است (برای نمونه‌های دیگر از کاربرد واژه «ܐܰܕܰܡܰܐ» در این معنا: ۱ قرن‌تیا، ۶؛ ۱ قرن‌تیا، ۱۲؛ رومیان، ۱۲).

۱. در مقاله حاضر، ترجمه فارسی آیات کتاب مقدس، برگرفته از ترجمه هزاره نو است.

یک نمونه دیگر برای کاربرد واژه در پشیتنا، ذیل سفر پیدایش (۱۵:۱۰) دیده می‌شود:

«אֵל מֵהַ מַּדְמֵה»

«و نیمه‌ها را در برابر یکدیگر نهاد.»

این آیه در سیاق گفتگوی ابراهیم (ع) با خداوند و عهد الهی با او آمده است. اینجا وی از خداوند نشانه‌ای می‌طلبد و در پاسخ به ابراهیم (ع) امر می‌شود تا یک گوساله و یک بز ماده، یک قوچ و جز آن را فراهم آورد و سپس آن‌ها را تکه‌تکه یا پاره‌پاره کند و سپس تکه‌ها را در مقابل یکدیگر بنهد؛ بنابراین اینجا واژه سریانی «ܡܕܡܗ» (ḥaldārah) دقیقاً به معنای تکه، پاره یا عضو است.

با این همه، دو نمونه مهم و جالب برای کاربری واژه، به کتاب دانیال مرتبط است، چه در آرامی کتاب مقدس، واژه «ܚܕܡܐ» تنها در دو آیه (دانیال، ۲: ۵ و ۳: ۲۹) و هر دو بار در توصیف مجازات مثله کردن به کار می‌رود. برای نمونه، در کتاب دانیال (۲: ۵) عبارت ذیل آمده است:

«ܐܝܢ ܠܐ ܬܗܘܕܥܘܢܝ ܚܠܡܐ ܘܦܫܝܗ ܚܕܡܝܢ ܬܗܬܥܒܕܝ»

«اگر خواب و تعبیر آن را به من بازنگویید، پاره‌پاره خواهید شد.»

عبارت فوق به داستان خواب دیدن نبوکدنصر و در نتیجه، پریشان حالی وی ارتباط دارد. از این رو، وی خواب‌گزاران خود را فرامی‌خواند تا خوابش را تعبیر کنند. در عبارت پیش‌فته واژه «ܚܕܡܝܢ» (ḥaldārah) اسم و صورت جمع «ܚܕܡܐ» (ḥaldām) است و مترجم به درستی برابر نهاد «پاره‌پاره» را برای آن برگزیده است. به بیانی دیگر، نبوکدنصر اینجا در مقام تهدید خواب‌گزاران خود از شکنجه یا عقوبتی مانند مثله یا تکه‌تکه کردن ایشان یاد می‌کند (نیز نک: دانیال، ۳: ۲۹). همین تعبیر در پشیتنا با تکرار دوباره واژه «ܚܕܡܐ» (ḥaldām) به صورت «ܚܕܡܐ» آمده است.

نویسن اشاره می‌کند که واژه آرامی «ܚܕܡܐ» خاستگاه سامی ندارد و به نظر نمی‌رسد بومی زبان‌های سامی باشد؛ بنابراین، پژوهشگران در این نظرگاه محق هستند که آن را بر ساخته از واژه ایرانی باستان «ḥaldām»، به معنای «اندام و عضو»، می‌دانند (مقایسه کنید: واژه پهلوی «ḥaldām» و واژه فارسی دری «ḥaldām»). اینجا همگونی خیشومی^۱ صورت گرفته است، همان گونه که معمولاً در وام‌واژه‌های ایرانی در زبان آرامی رخ می‌دهد، به‌ویژه آن دسته واژگانی که خوشه هم‌خوانی^۲ «ḥd» دارند. برای نمونه‌ای دیگر از همگونی خیشومی در انتقال واژه از

^۱. nasal assimilation

^۲. consonant cluster

فارسی باستان به آرامی می‌توان به کلمه *hōddû* (هند) اشاره کرد که از واژه فارسی باستان و اوستایی *hīrau* گرفته شده است (Majira 1993; Ndan 2092؛ نیز نک: مکنزی، ۱۳۷۳: ۸۶).

افزون بر این نونن معتقد است که صورت‌های آرامی متأخر این واژه (آرامی یهودی: *haldām*، سریانی: *haldārān* و مندایی: *halaa*) احتمالاً از آرامی قدیم‌تر به ارث رسیده‌اند. از نگاه وی، دو عبارتی که این واژه در آن‌ها به‌کار رفته است «הַדְמִין בְּתַעֲבֻדִּין» (*haldānīm tīt' aūn*) (دانیال ۲: ۵) و «הַדְמִין בְּתַעֲבֻדִּין» (*haldānīm tīt' aēd*) (دانیال ۳: ۲۹)، از این جهت یگانه‌اند که فعل آرامی کتاب مقدسی «עָבַד» (*aal*) هیچ جای دیگر به‌صورت یک فعل دو مفعولی که دگرگونی چیزی به چیز دیگر را توصیف کند، به‌کار نرفته است. از سوی دیگر، در فارسی باستان، فعل «*la-*» به‌معنای «کردن، ساختن» دقیقاً در چنین ساختاری به‌کار رفته، به‌ویژه در توصیف اجرای مجازات پس از مثله‌سازی (Ndan 2092).

جان ماکوجینا در مقاله خود با بررسی ساختار نحوی و شواهد واژگانی عبارات پیش‌گفته (دانیال ۲: ۵؛ ۳: ۲۹) از منشأ فارسی باستان آن‌ها حمایت می‌کند. وی نشان می‌دهد که استفاده از فعل «*עָבַד*» (*aal*) (کردن، ساختن) با این ساختار دومفعولی تا پیش از دوره هخامنشی سابقه ندارد. در مقابل، کاربرد فعل «*la-*» در فارسی باستان در چنین ساختاری با شواهد متنی روشن تأیید شده است. یک نمونه عالی از عملکرد «*la-*» به‌شیوه‌ای مشابه «*עָבַד*» (در دانیال ۲: ۵ و ۳: ۲۹) در کتیبه بیستون و درباره اعدام فراورتنش [پادشاه ماد] به‌دست داریوش دیده می‌شود:

«Pāvašini agārayazāpiyaduan»

«پس از آن، من [داریوش] او را [بر چوبه‌ای] در هگمتانه ساختم/کردم».

اینجا فعل *aduan* صورت گذشته اول شخص مفرد فعل «*la-*» است و «بر چوبه ساختم» یعنی «میخکوب کردن بر تیرک» (*irāding*). نمونه پیش‌گفته دلیل قانع‌کننده‌ای است بر اینکه عبارات یادشده در کتاب دانیال، گره‌برداری و پیروی از ساختاری مشابه در فارسی باستان هستند (Majira 1993).

بنابراین، ماکوجینا به‌گونه‌ای متقاعدکننده نشان می‌دهد که عبارات «הַדְמִין בְּתַעֲבֻדִּין» (*haldānīm tīt' aūn*) و «הַדְמִין בְּתַעֲבֻדִּין» (*haldānīm tīt' aēd*)، گره‌برداری از ترکیب فارسی باستان «*haldāra la-*» هستند (نک: Ndan 2092).

نتیجه گیری

- یافته‌ها و نتایج مقاله پیش رو با تکیه بر مطالعه در زمانی یا تاریخی واژه قرآنی «هُدْمَت»، به قرار زیر است:
- ۱- تلقی مفسران و مترجمان قرآن از این واژه، صرفاً در چارچوب زبان عربی و همراه با نوعی ساده‌انگاری معنانشناختی بوده است. به بیانی دیگر، نگاه ایشان تهی از توجه به خاستگاه واژه و به تبع ظرایف معنایی آن بوده و ناگزیر تقلیل مدلول واژه به مفهوم عام «ویرانی» را از پی داشته است.
 - ۲- ریشه‌شناسی و بررسی تطور صوری و معنایی واژه نشان می‌دهد که خاستگاه اصلی آن زبان فارسی (احتمالاً فارسی باستان) است که به واسطه زبان آرامی و در چارچوب تعاملات زبانی عصر هخامنشی وارد زبان‌های سامی و سپس زبان عربی شده است.
 - ۳- بازسازی ریشه ثلاثی «ه-د-م» بر پایه یک ریشه ثنائی، به سبب غفلت از وام‌واژه بودن آن و اتخاذ رویکردی مکانیکی به زبان اساساً گرفتار لغزش و خطای روش‌شناختی است.
 - ۴- ریشه «ه-د-م» در کهن‌ترین کاربردهای خود در متون سامی، از جمله قرآن، اشعار عربی پیشااسلامی (جاهلی) و متون مقدس یهودی-مسیحی به معنای «فروپاشیدن و تجزیه ساختاری یا کالبدی» است. این مفهوم با معانی (اسمی) «اندام و عضو بدن» و (فعلی) «تکه‌تکه کردن یا مثله کردن» برای واژه در خاستگاه اصلی آن یعنی زبان فارسی و سایر زبان‌های سامی کاملاً تأیید می‌شود؛ بنابراین، ریشه پیش‌گفته وقتی در مورد لباس و جامه استعمال می‌شود دال بر نخ‌نما یا پاره‌پاره شدن آن تا حد نمایان‌شدن تاروپود است و وقتی در مورد ساختمان به کار می‌رود بر فروپاشیدن و متلاشی شدن ستون‌ها و دیوارهای آن و به تبع تبدیل آن به تلی از خاک دلالت دارد.
 - ۵- تک‌بسامد بودن یک واژه قرآنی - مانند «هُدْمَت» - می‌تواند به مثابه قرینه‌ای احتمالی (و نه قطعی) بر وام‌واژه بودن آن در نظر گرفته شود؛ هرچند این امر صرفاً به منزله نشانه‌ای مقدماتی تلقی می‌شود و نیازمند تأیید از طریق سایر شواهد صوری، معنایی و تاریخی است.

منابع

قرآن کریم.

۱. آیتی، عبدالمحمد. (۱۳۷۴ ش). ترجمه قرآن، تهران: سروش.
۲. ابن‌دُرید، محمد بن حسن. (۱۹۸۷ م). *جمهره اللغة*، بیروت: دارالعلم للملایین.

۳. ابن عاشور، محمد طاهر. (۱۴۲۰ ق). *التحرير والتنوير*، بيروت: مؤسسة التاريخ العربي.
۴. ابن فارس، احمد. (۱۳۹۹ ش). *معجم مقاييس اللغة*، بيروت: دار الفكر.
۵. ابن منظور، محمد بن مكرم. (۱۴۱۴ ق). *لسان العرب*، بيروت: دار صادر.
۶. ابو الفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۷. ادی شیر، (۱۹۰۸ م). *الألفاظ الفارسیة المعربة*، بيروت: المطبعة الكاثولique للآباء اليسوعيين.
۸. ارفع، کاظم. (۱۳۸۱ ش). *ترجمه قرآن*، تهران: فیض کاشانی.
۹. أزهری، محمد بن احمد. (۱۴۲۱ ق). *تهذيب اللغة*، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۱۰. اسفراینی، شاهفور بن طاهر. (۱۳۷۵ ش). *تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم*، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۱. الهی قمشهای، مهدی. (۱۳۸۰ ش). *ترجمه قرآن*، قم: فاطمه الزهراء.
۱۲. انصاریان، حسین. (۱۳۸۳ ش). *ترجمه قرآن*، قم: اسوه.
۱۳. جندی، علی. (۱۴۱۲ ق). *فی تاریخ الأدب الجاهلی*، بيروت: دار التراث.
۱۴. جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۰۷ ق). *الصحاح: تاج اللغة وصحاح العربية*، بيروت: دار العلم للملايين.
۱۵. حرب، طلال. (۱۹۹۳ م). *ديوان المَهْلَه*، بيروت: دار العالميه.
۱۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). *المفردات فی غریب القرآن*، بيروت: دار القلم.
۱۷. زمخشری، جار الله. (۱۴۰۷ ق). *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*، بيروت: دارالکتب العربي.
۱۸. طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، بيروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۹. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ ق). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، بيروت: دارالمعرفة.
۲۰. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بيروت: دارالمعرفة.
۲۱. طبری، محمد بن جریر. (۱۳۵۶ ش). *ترجمه تفسیر طبری*، تهران: توس.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۳ ق). *التبیان فی تفسیر القرآن*، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۲۳. طمّاس، حمدو. (۱۴۲۶ ق). *ديوان النابغة الذبياني*، بيروت: دار المعرفة.

۲۴. فخررازی، ابوعبدالله محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). *مفاتیح الغیب*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۵. فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ ق). *العین*، قم: دارالکتب الهجره.
۲۶. فولادوند، محمدمهدی. (۱۴۱۵ ق). *ترجمه قرآن*، تهران: دارالقرآن الکریم.
۲۷. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۳ ش). *ترجمه قرآن*، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی.
۲۸. مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ ق). *تفسیر مقاتل بن سلیمان*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۲۹. مکنزی، د.ن. (۱۳۷۳ ش). *فرهنگ کوچک زبان پهلوی*، ترجمه مهشید میرفخرایی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۳۰. مشکور، محمدجواد. (۱۳۵۷ ش). *فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی*، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۳۱. مصطفوی، حسین. (۱۳۸۵ ش). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: مرکز نشر آثار علامه مصطفوی.
۳۲. میبدی، احمد بن محمد. (۱۳۷۱ ش). *کشف‌الاسرار*، تهران: امیرکبیر.
۳۳. نجم، محمد یوسف. (۱۴۰۰ ق). *دیوان اوس بن حجر*، بیروت: دار بیروت.
۳۴. یعقوب الثالث، اغناطیوس. (۱۹۶۹ م). *البراهین الحسیه علی تقارض السریانیه و العربیه*، دمشق: مجمع اللغة العربیه.
۳۵. ضامن، حاتم. (۱۴۰۷ ق). «شعر الفند الزمانی». *مجله المجمع العلمی العراقی*، مجلد ۳۷، عدد ۴. بغداد: المجمع العلمی العراقی.

36. Ambros, Arne A. (2004). *A Concise Dictionary of Koranic Arabic*. With the collaboration of Stephan Prochazka, Wiesbaden: Reichert.
37. Amir-Moezzi, Mohammad Ali & Guillaume Dye (eds). (2019). *Le Coran des historiens, II: Commentaire et analyse du texte coranique*, Paris: Les Éditions du Cerf.
38. Arberry, A. J. (1996). *The Koran Interpreted: A Translation*, New York.
39. Bell, Richard. (1991). *The Qur'ān: Translated with a Critical Re-arrangement of the Surahs*, Edinburgh: T. & T. Clark.

40. Blachère, Régis. (1949–1977). *Le Coran: Traduction selon un essai de reclassement des sourates*, Paris: G.-P. Maisonneuve et Larose.
41. Brockelmann, Carl. (1928). *Lexicon Syriacum*, Halle: Niemeyer.
42. Ciancaglini, Claudia A. (2008). *Iranian Loanwords in Syriac*, Wiesbaden: Reichert Verlag.
43. Ehret, Christopher. (1995). *Reconstructing Proto-Afroasiatic (Proto-Afrasian)*, Vol. 126. University of California Publications in Linguistics.
44. Ellenbogen, Maximilian. (1957). *Foreign Words in the Old Testament: Their Origin and Etymology*, London: Lowe & Brydone.
45. Gesenius, H. W. F. (1979). *Gesenius Hebrew and Chaldee Lexicon to the Old Testament Scriptures*, Transl. S. P. Tregelles, Baker Book House.
46. Jastrow, Marcus. (1903). *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, Leipzig: W. Drugulin.
47. Jennings, William. (1926). *Lexicon to the Syriac New Testament*, Oxford: Clarendon.
48. Lane, E. W. (1968). *An Arabic-English Lexicon*, Beirut: Librairie du Liban.
49. Leslau, Wolf. (1991). *Comparative Dictionary of Ge'ez*, Wiesbaden: Harrassowitz.
50. Makki, El Rabih. (2013). *Decomposition of Hamito-Semitic Roots into Their Ultimate Primeval Components*, Beirut: Bissan Publishers & Distribution.
51. Makujina, John. (1999). "Dismemberment in Dan 2:5 and 3:29 as an Old Persian Idiom: 'To Be Made into Parts'," *Journal of the American Oriental Society*, 119(2), 309–312.
52. Moscati, S. (1980). *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
53. Noonan, B. J. (2019). *Non-Semitic Loanwords in the Hebrew Bible: A Lexicon of Language Contact*, University Park, PA: Eisenbrauns.
54. Orel, V. E. & Stolbova, O. V. (1995). *Hamito-Semitic Etymological Dictionary: Materials for a Reconstruction*, Leiden: Brill.
55. Paret, Rudi. (1962). *Der Koran: Übersetzung*. Stuttgart: Kohlhammer.
56. Payne Smith, Robert. (1903). *A Compendious Syriac Dictionary*, Oxford: Clarendon.
57. Pickthall, Marmaduke. (1930). *The Meaning of the Glorious Koran: An Explanatory Translation*, New York: Alfred A. Knopf.
58. Thambyrajah, Jonathan. (2023). *Loanwords in Biblical Literature: Rhetorical Studies in Esther, Daniel, Ezra and Exodus*, London: T&T Clark.

59. Yusuf Ali, Abdullah. (1934). *The Holy Qur'an: Text, Translation and Commentary*, Lahore: Shaikh Muhammad Ashraf.
60. Zammit, Martin R. (2002). *A Comparative Lexical Study of Quranic Arabic*, Leiden: Brill.
61. <https://www.bible.com/bible/904>
- ❏ <https://www.bible.com/fa/bible/118> (هزاره نو)

